UDK 81'27:81'42

DEONTIK NUTQIY AKTLARNING BEVOSITA VA BILVOSITA REALLASHUVI

Masharipova Leninza Axmedjanovna
UrIU, PhD

Annotatsiya. Tezisda buyruq, taqiq va ruxsat nutqiy aktlarining bevosita va bilvosita reallashuv usullari o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida tahlil qilinadi. Bevosita shakllar sifatida eksplitsit performativ, buyruq mayli va deontik modal vositalarning performativ qo'llanishi ajratiladi. Bilvosita shakllar nutqiy akt muvaffaqiyat shartlari va konversatsion implikatura asosida tasniflanadi. Bilvosita deontik aktni tushunishning bosqichma-bosqich mexanizmi hamda bevositalik darajasi bilan xushmuomalalik o'rtasidagi munosabat ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: deontik nutqiy akt, buyruq, taqiq, ruxsat, bevosita nutqiy akt, bilvosita nutqiy akt, illokutiv kuch, muvaffaqiyat shartlari, implikatura, xushmuomalalik.

Аннотация. В тезисе на материале узбекского и английского языков анализируются способы прямой и косвенной реализации речевых актов приказа, запрета и разрешения. В качестве прямых форм выделяются эксплицитный перформатив, повелительное наклонение и перформативное употребление деонтических модальных средств. Косвенные формы классифицируются на основе условий успешности речевого акта и конверсационной импликатуры. Показаны поэтапный механизм понимания косвенного деонтического акта и соотношение степени прямоты и вежливости.

Ключевые слова: деонтический речевой акт, приказ, запрет, разрешение, прямой речевой акт, косвенный речевой акт, иллокутивная сила, условия успешности, импликатура, вежливость.

Abstract. The thesis analyses the ways of direct and indirect realization of the speech acts of order, prohibition and permission on Uzbek and English data. The explicit performative, the imperative mood and the performative use of deontic modal markers are distinguished as direct forms. Indirect forms are classified on the basis of the felicity conditions of speech acts and conversational implicature. A step-by-step mechanism for understanding an indirect deontic act and the relation between directness and politeness are shown.

Keywords: deontic speech act, order, prohibition, permission, direct speech act, indirect speech act, illocutionary force, felicity conditions, implicature, politeness.

KIRISH

Deontik nutqiy aktlar deganda adresatning harakatiga nisbatan majburiyat yuklovchi (buyruq), uni cheklovchi (taqiq) yoki undan cheklovni olib tashlovchi (ruxsat) aktlar tushuniladi. Buyruq J. Searl tasnifida direktivlarga kiradi [9]. Taqiq va ruxsatning maqomi esa munozarali: illokutiv mantiqda ruxsat taqiqning illokutiv inkori sifatida talqin qilinadi [11], institutsional vaziyatda esa u yangi me'yoriy holat yaratgani uchun deklarativ akt belgilarini oladi. Shu sababli tezisda bu uch akt umumiy "deontik nutqiy aktlar" atamasi ostida birlashtiriladi.

Nutqiy aktning bevosita reallashuvida gap shakli va illokutiv kuch mos keladi: buyruq buyruq mayli orqali ifodalanadi. Bilvosita reallashuvda esa bir illokutiv akt boshqa akt vositasida bajariladi [10]: so'roq, darak yoki undov gap buyruq, taqiq yoki ruxsat vazifasini o'taydi. Tezisning maqsadi deontik nutqiy aktlarning bevosita va bilvosita reallashuv usullarini tasniflash va bilvosita aktni tushunish mexanizmini aniqlashdan iborat.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali o'zbek va ingliz tillaridagi badiiy asarlar dialoglari, so'zlashuv nutqi va rasmiy-idoraviy matnlardan olingan deontik nutqiy aktlardan iborat. Tahlilda nutqiy akt tahlili, muvaffaqiyat shartlari tahlili [9; 10], konversatsion implikatura tahlili [6], bevositalik shkalasi bo'yicha tasniflash [2; 3] va qiyosiy metoddan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bevosita reallashuv. Deontik nutqiy aktlarning bevosita reallashuvi uchta asosiy shaklda amalga oshadi: eksplitsit performativ fe'l, buyruq mayli va deontik modal vositaning performativ qo'llanishi (1-jadval). Eksplitsit performativ J. Ostin ta'riflagan klassik performativ ifodadir [1]. U o'zbek tilida asosan rasmiy-idoraviy uslubda (buyruq, farmoyish, nizomlarda) qo'llanadi. So'zlashuv nutqida buyruq mayli va modal vositalar ustunlik qiladi.

1-jadval. Deontik nutqiy aktlarning bevosita shakllari

Shakl	**Buyruq**	**Taqiq**	**Ruxsat**
Eksplitsit performativ	Sizga ertagacha hisobot topshirishni buyuraman. / I order you to submit the report.	Binoga begonalarning kirishini taqiqlayman. / I forbid you to enter.	Sizga ta'tilga chiqishga ruxsat beraman. / I permit you to leave.
Buyruq mayli	Hisobotni topshiring! / Submit the report!	Kirmang! / Don't come in!	Kiring! (so'rovga javob) / Come in!
Deontik modal vosita (performativ qo'llanish)	Siz ertaga kelishingiz shart. / You must come tomorrow.	Bu yerda chekish mumkin emas. / You mustn't smoke here.	Lug'atdan foydalanishingiz mumkin. / You may use a dictionary.

Ruxsat aktining o'ziga xosligi shundaki, uning buyruq mayli bilan ifodalangan shakli (Kiring!) ko'pincha adresatning oldingi so'roviga javob bo'ladi. Shu bois u shaklan buyruq, mazmunan esa ruxsatdir: bunday aktning illokutiv kuchi faqat dialog konteksti orqali belgilanadi.

Bilvosita reallashuv. J. Searl bilvosita direktivlarni so'zlovchi muvaffaqiyat shartlaridan biri haqida so'rashi yoki uni tasdiqlashi orqali hosil bo'ladi deb tushuntiradi [10]. D. Gordon va J. Lakoff bu jarayonni "konversatsion postulatlar" sifatida tavsiflaydi [5]. Tahlil natijalariga ko'ra, deontik aktlarning bilvosita shakllari muvaffaqiyat shartlari, implikatura va deontik freym slotlari asosida tizimlashtiriladi (2-jadval).

2-jadval. Deontik nutqiy aktlarning bilvosita reallashuv strategiyalari

Strategiya	**Asos (shart yoki mexanizm)**	**Misol**	**Deontik akt**
Adresat imkoniyati haqida so'roq	Tayyorlov sharti: adresat harakatni bajara oladi	Derazani ocha olasizmi? / Can you open the window?	Buyruq (yumshatilgan)

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Strategiya	Asos (shart yoki mexanizm)	Misol	Deontik akt
Adresat xohishi haqida so'roq	Adresatning harakatga tayyorligi	Menga yordam bermaysizmi? / Would you mind helping me?	Buyruq, iltimos
So'zlovchi istagini bildirish	Samimiylik sharti: so'zlovchi harakatni istaydi	Vaqtida kelishingizni istardim. / I'd like you to be on time.	Buyruq
Vaziyat bayoni (ishora)	Implikatura: aloqadorlik maksimi [6]	Bolalar uxlayapti. / The baby's asleep.	Taqiq (shovqin qilmaslik)
Me'yorni shaxssiz umumlashtirish	Me'yoriy asos slotini faollashtirish	Bizda poyabzal bilan kirilmaydi. / We don't wear shoes inside.	Taqiq
Axloqiy baho	Sanksiya sloti: ijtimoiy qoralash	Uyat bo'ladi. / That's not nice.	Taqiq
Maslahat shakli	Agent manfaati (benefitsiar sloti)	Men bo'lganimda bunday qilmasdim. / I wouldn't do that if I were you.	Taqiq (yumshatilgan)
E'tirozning yo'qligini bildirish	To'siqning olib tashlanishi	Mening e'tirozim yo'q. / I don't mind.	Ruxsat
Ritorik so'roq	Cheklovning yo'qligiga ishora	Kim sizni to'xtatyapti? / Who's stopping you?	Ruxsat
Konvensional formula	Odob me'yori	Marhamat. / Go ahead.	Ruxsat

Jadvaldan ko'rinadiki, buyruqning bilvosita shakllari asosan muvaffaqiyat shartlariga, taqiqning bilvosita shakllari esa ko'proq deontik freymning periferik slotlariga (me'yoriy asos, sanksiya, benefitsiar) tayanadi. Ruxsat esa kuch dinamikasi nuqtai nazaridan to'siqning yo'qligini bildiruvchi ifodalar orqali bilvosita reallashadi.

Bevositalik darajasi va xushmuomalalik. Sh. Blum-Kulka va hammualliflari bevositalikning uch darajasini ajratadi: bevosita, konvensional bilvosita va nokonvensional bilvosita (ishora) [2; 3]. Konvensional bilvosita shakllar tilda qolipga aylangan va tinglovchi ularni deyarli avtomatik tushunadi. O'zbek tilida bunday qoliplar qatoriga -a olasizmi?, -maysizmi?, -sangiz, -sa bo'ladimi? (ruxsat so'rash) konstruksiyalari kiradi. Ingliz tilida ularga Can you…?, Could you…?, Would you mind…? qoliplari mos keladi.

P. Braun va S. Levinson nazariyasiga ko'ra, bilvositalik adresatning "yuzi"ga tahdidni kamaytiradi [4]. Biroq bevositalik va xushmuomalalik o'rtasidagi bog'liqlik to'g'ri chiziqli emas. Nokonvensional ishora eng bilvosita shakl bo'lsa ham, har doim eng xushmuomala hisoblanmaydi, chunki u adresatdan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ortiqcha talqin harakatini talab qiladi [2]. O'zbek muloqotida bevositalik darajasini tanlashda ijtimoiy maqom hal qiluvchi omil hisoblanadi. O'qituvchining talabaga bevosita buyrug'i me'yoriy hisoblanadi. Talabaning o'qituvchiga murojaatida esa konvensional bilvosita shakllar, siz murojaati va iltimos kabi yumshatuvchi vositalar deyarli majburiydir [7; 8].

Bilvosita deontik aktni tushunish mexanizmi. J. Searl tavsiflagan xulosa chiqarish zanjiri [10] deontik aktlarga nisbatan quyidagicha aniqlashtiriladi:

1. Tinglovchi gapning so'zma-so'z illokutiv kuchini (so'roq, darak) aniqlaydi.
2. So'zma-so'z talqin vaziyatga mos kelmasligini yoki yetarli emasligini sezadi (hamkorlik tamoyili [6]).
3. Gap mazmunini deontik aktning muvaffaqiyat sharti yoki deontik freym sloti bilan bog'laydi.
4. Birlamchi (ko'zda tutilgan) illokutiv kuchni, ya'ni buyruq, taqiq yoki ruxsatni chiqaradi.
5. So'zlovchining maqomi va vaziyat orqali aktning deontik kuchini (qat'iy, yumshoq) belgilaydi.

Konvensional bilvosita shakllarda bu zanjir qisqaradi va 1–3-bosqichlar deyarli sezilmaydi. Nokonvensional ishoralarda esa barcha bosqichlar to'liq bajariladi.

XULOSA

Deontik nutqiy aktlar bevosita shakllar (eksplitsit performativ, buyruq mayli, deontik modal vositalarning performativ qo'llanishi) va bilvosita shakllar orqali reallashadi. Bilvosita reallashuv muvaffaqiyat shartlari, konversatsion implikatura va deontik freym slotlariga tayanadi. Bunda buyruq asosan muvaffaqiyat shartlari, taqiq me'yoriy asos va sanksiya slotlari, ruxsat esa to'siqning yo'qligini bildiruvchi ifodalar orqali bilvosita ifodalanadi. O'zbek va ingliz tillarida bilvosita strategiyalar tipologik jihatdan o'xshash. Biroq o'zbek tilida ijtimoiy maqom bevositalik darajasini tanlashga kuchliroq ta'sir qiladi, shaxssiz me'yoriy shakllar (kirilmaydi) va axloqiy baho (uyat bo'ladi) orqali taqiqlash esa faolroq qo'llanadi. Natijalar qiyosiy pragmatika, tarjima va chet tilini o'qitishda pragmatik kompetensiyani shakllantirish uchun asos bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Blum-Kulka S. Indirectness and Politeness in Requests: Same or Different? // Journal of Pragmatics. — 1987. — Vol. 11, No. 2. — P. 131–146.
3. Blum-Kulka S., House J., Kasper G. (eds.) Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. — Norwood, NJ: Ablex, 1989.
4. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
5. Gordon D., Lakoff G. Conversational Postulates // Papers from the Seventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. — Chicago: Chicago Linguistic Society, 1971.
6. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / eds. P. Cole, J. L. Morgan. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.
7. Leech G. N. Principles of Pragmatics. — London: Longman, 1983.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
9. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
10. Searle J. R. Indirect Speech Acts // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / eds. P. Cole, J. L. Morgan. — New York: Academic Press, 1975. — P. 59–82.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.